

KÉRDÉSEK ÉS KÉTELYEK A NORMATÍV TÁRSADALMI MODELL(EK) KAPCSÁN

Középrétegek többféle megközelítésben
(Vitairat)

Harcsa István

Beérkezett: 2020. május 7., véglegesítve: 2020. május 14.

Jelen írás a kritikai megközelítés igényével vizsgálja a normatív társadalmi modellekhez, és ehhez Huszár Ákos és Berger Viktor: „Az új középosztály?” címmel, a *Politikatudományi Szemle* 2020. évi 2. számában megjelent, nagyon érdekes és gondolatébresztő tanulmánya adta az apropót, amely – a középosztályosodást tekintve – további új összefüggéseket hozott a felszínre. Úgy vélem, hogy az e tárgyban gyarapodó írások jó alkalmat kínálhatnak a diskurzus szélesebb körre való kiterjesztésére, és e tanulmány is ehhez kíván hozzájárulni.¹

Írásom első része két nagyobb elméleti-módszertani kérdésre fókuszál: az egyik a *normatív társadalmi modellek*, a másik – ezzel összefüggésben – a *középosztályosodás* értelmezésével kapcsolatos. Ezek kritikai megközelítését az teszi szükségessé, hogy a tapasztalatok szerint a modellek felépítésékor használt társadalomstatistikai-szociológiai kategóriáknál, beleértve a fogalmakat is, számos problémát (pontatlanságot, félreértelmezést) lehet megfigyelni. Az is előfordul, hogy a modellek felépítéséhez használt matematikai-statisztikai konstrukciók önmagukban ugyan korrektnek tűnnek, azonban társadalmi relevanciájuk nem igazán bizonyított. Mindezt súlyosbítja a szakmai önreflexió hiánya, amely azzal jár együtt, hogy a társadalmi tagolódással kapcsolatos tanulmányok jelentős részének „felvezető” szövegében szinte listaszerűen jelennek meg a szakirodalomban közzétett, egymásnak gyakorta ellentmondó tézisek és eredmények, gyakorta érdemi kritikai értékelés nélkül.

Az írás második része a szerzőpáros hipotéziseit, illetve következtetéseit megalapozó empirikus bizonyítékokat teszi vizsgálat tárgyává, a párhuzamos megközelítés jegyében, ami azt jelenti, hogy – többnyire – ugyanazon adatok alapján próbálok a szerzőpárostól eltérő következtetéseket megfogalmazni.

A szerzők írásukban a hazai középosztály formálódását, valamint ezzel párhuzamosan a polgárosodás folyamatának jellemzőit veszik górcső alá, amelyet a középosztályosodás normatív modellje alapján értelmeznek. A két folyamat kapcsán az alábbiakat fogalmazták meg: „A következőkben először a

középosztály legelterjedtebb felfogását vesszük szemügyre, melyben a középosztály a demokratikus rend alapjaként és garanciájaként jelenik meg, s amelynek tükrében egyáltalán felmerül, hogy e két folyamatot, a közép helyzetének alakulását és a társadalom polgári-demokratikus fejlődését együtt, valamint egymással viszonyba állítva vizsgáljuk.” (Huszár–Berger, 2020: 72.).

Gondolatmenetük Angelusz Róbertnek, illetve Tardos Róbertnek (Angelusz–Tardos, 1998) azon tézisére támaszkodik, amelyben – a rendszerváltás követő évtizedben – a magyar társadalomfejlődés paradoxonának tekintették a középrétegesedés, illetve a polgárosodás folyamatainak szétkapcsolódását.

Miután következtetésüket nagyon fontosnak tartom, ezért reflektáló írásomban részben az a szándék, hogy áttekintem azokat az elméleti premisszákat, amelyekre a szerzők támaszkodtak, részben pedig a középrétegek, illetve középosztályosodással kapcsolatos fogalmakat szeretném tovább tisztázni. Jelen tanulmány a párhuzamos megközelítést ígéri, amely alatt azt értem, hogy – a szerzők által prekncipiált társadalomkép, illetve az ezzel konzisztens megközelítés mód mellett – egy másik lehetséges nézőpontra próbálja a figyelmet felhívni.

Írásom elméleti-módszertani részében a normatív modellek alkalmazhatóságával kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe, amelyen belül hangsúlyos a geopolitikai tagoltság és a társadalomtörténeti gyökerek meghatározó szerepe. E mellett kitérek a társadalmi tagolódásban megfigyelhető fogalmi „félreértésekre”.

A második rész a középosztályosodás empirikus alapjaira fókuszál, és ezzel összefüggésben néhány kulcsproblémát fogalmaz meg, amelyek a következők:

Miért növekedett „az alsóbb foglalkozási csoportok súlya”?

A képzési rendszer szerepe a középrétegek újratermelődésében.

A szubjektív vélemények „színe és fonákja”.

Mi a helyzet az életkörülmények más területein?

Miért gyenge a hazai közép, valamint a polgárosodás folyamata.

A NORMATÍV MODELLEK „TERMÉSZETE”, ALKALMAZHATÓSÁGA

A társadalmi tagolódásban használt normatív modellek kapcsán rögtön felmerül a kérdés, hogy mitől normatív egy modell? A félreértések elkerülése véget úgy vélem, hogy a modellben alkalmazott kategóriák önmagukban nem tesznek normatívvá egyetlen szociológiai modellt sem, legfeljebb jelezhetik a társadalmi tagolódás leképezésében követett preferenciákat. Ebből az is következik, hogy *a társadalmi tagolódást bemutató modellek/konstrukciók alapvetően leíró jellegűek, és a normatív jelleget többnyire az adatok értelmezése során lehet érvényesíteni.*² Azt lehet tehát mondani, hogy a normatív modell alapvetően „értelmező modell”.

Ugyanakkor az is elmondható, hogy szinte valamennyi, leíró jellegű (tagolódási modell) – az értelmezés során – több-kevesebb mértékben normatív jel-

leget is kap. Csak példaként szeretném említeni az Andorka-modellt, amely – egy adott társadalomkép birtokában – leíró kategóriákkal próbálja tagolni a társadalom rétegződését és csak elemzési szinten jelennek meg bizonyos normatív jelleget hordozó szempontok. Többek között akkor, amikor a társadalmi mobilitási esélyek, illetve, amikor a különböző dimenziókban való elhelyezkedés társadalmi egyenlőtlenségei kerülnek a fókuszba. Ezekben az esetekben *a meghatározó normatív szempontnak tekintjük a foglalkozási hierarchia (osztályok) mentén megjelenő egyenlőtlenségek bemutatását, illetve az ebből fakadó társadalmi feszültségek hangsúlyozását.*

Fontos továbbá megemlíteni, hogy a különböző normatív modellek jelentős eltéréseket mutatnak a demokrácia értelmezésében. Keletről (Kína, Oroszország) – a kelet-közép-európai térségen keresztül – haladva nyugat (főleg a „centrum” országok) felé, a kutatók egyre „több” demokráciát mutatnak ki, amihez azt is hozzá kell tennünk, hogy nem pusztán a demokrácia kiterjedtségében (mennyiségében), hanem a milyenségében (típusaiban) is komoly eltérések fedezhetők fel. Azt is lehet mondani, hogy a társadalomtörténetileg, kulturálisan kialakult geopolitikai tagoltság markáns nyomot hagyott abban a tekintetben, hogy miként értelmezik, illetve „művelik” a demokráciát.

A továbbiakban e gondolati fonal mentén próbálom világosabbá tenni az itt említett földrajzi és kulturális tagoltság mibenlétét és bizonyos következményeit.

Elégséges-e egyetlen normatív modell használata?

Csapdahelyzethez vezethet az a körülmény, amikor a kutatók egyetlen modellel próbálják leírni, vagy értelmezni a társadalmi tagolódás, illetve a folyamatok bonyolult rendszerét. Tény ugyanakkor, hogy a szociológiai-statisztikai mérés, majd az értelmezés folyamata szinte szükségszerűen hozza létre ezt a helyzetet, hiszen a kutató óhatatlanul egy általa kiválasztott kérdéskörre fókuszál, meghatározott elméleti, módszertani és empirikus apparátusra támaszkodva.

Ily módon – az egymással versengő elméleti-módszertani konstrukciók világában – óhatatlanul figyelmen kívül marad, hogy nem igazán, vagy csak korlátok között lehet egyetlen modellel kellően leírni a *társadalmi tagolódás rendszerét*, illetve értelmezni a *társadalom működésének egy-egy szegmensét*, beleértve a középosztályosodás folyamatát. Ezen eljárás esetén egyfajta általános és ezért bizonyos fokig leegyszerűsített képet kaphatunk, amely bizonyára informatív, könnyen értelmezhető, ezért könnyebb kommunikálni.

Úgy vélem, hogy a fenti „alapvetés” érvényes lehet a normatív modellek esetében is, amelyek alapvetően értelmező modellek. Ez azt jelenti, hogy a kutató, saját társadalomképe és értékei alapján „*prekonceptipial*” valamilyen normatív társadalmi modellt, amely aztán egyfajta keretet nyújt az általa összegyűjtött empirikus információk értelmezéséhez. A felvetett probléma a szerzők

számára sem ismeretlen, hiszen gondolatmenetüket arra építették fel, hogy a középosztályosodás, illetve a polgári demokratikus fejlődés folyamatainak a szétkapcsolódása csupán a középosztály normatív felfogásának tükrében tűnik fel paradoxonként. Következésképpen nem zárják ki, hogy másféle, ugyancsak normatív modellel más következtetésre lehetne jutni. A gond csak az, hogy megfogalmazásuk azt a látszatot kelti, hogy *normatív modell „csak egy van”*, ami az általuk kezelt kontextusban a *nyugat-európai normatív modellt* jelenti.

Fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy – a szerzők által – a társadalmi fejlődés „mikéntjének” jellemzésére, illetve leírására szokásosan használt „normatív modell” fogalma vajon kellően egyértelmű-e? A kérdést az egyszerűség kedvéért európai viszonylatra szűkítjük, hiszen – a világrendszeren belül – a társadalmi fejlődés sokféle modellje, modellváltozata alakult ki. A fogalom a fenti értelmezésben arra utal, mintha a szerzők a „régiónk Európáját” egyetlen kívánatos társadalomkép jegyében szeretnék jellemezni, illetve az egyes társadalmak működését ezen a szemüvegen keresztül próbálnák értelmezni és minősíteni. Úgy vélem, hogy a szerzők által definiált normatív modell fogalma az európai centrum társadalmaiban alakult ki, meghatározott társadalom- és kultúrtörténeti előzményekre támaszkodva. Ebből kiindulva nyugat-európai normatív modellnek is tekinthetjük, amely valamilyen mértékben kifejezi e régió társadalmi fejlődésének az irányát is. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy – többek között – ne lehetne ezen modell alapján értelmezni és minősíteni a kelet-közép-európai régió, benne az egyes társadalmak működését. A gond csak akkor keletkezik, ha csupán a fenti, nyugat-európai normatív modell alapján hasonlítjuk össze a *különböző régiók társadalmát*.³

Milyen gondok adódhatnak a fenti megközelítés egyoldalú használatából? A legalapvetőbb probléma az, hogy Európát illetően egyfajta unilineáris társadalmi fejlődési modellben képzelet el, amely felfogást az európai integrációs folyamatok komoly mértékben megerősítik, olyannyira, hogy az „egyetlen” normatív, és követendő modell képzetét sugallják. Célszerűbb lenne elfogadni azt, hogy az EU-n belül – közös gyökerekkel is rendelkező – ám némiképp eltérő modellváltozatok között levő nemzetek élnek, amelyet akár egy sajátos „modellcsalád” keretei között működő képződménynek is tekinthetnénk.

Mindezek alapján célszerűnek tűnik, ha többféle normatív modellel próbáljuk minősíteni és értelmezni a kelet-közép-európai régió társadalmait. Itt elsősorban arra gondolok, hogy – párhuzamosan – ez utóbbi régiót a rájuk jellemző normatív modellváltozat alapján is szükséges jellemezni, amelyet ugyancsak társadalomtörténeti gyökerek határoznak meg. Sőt, érdemes megemlíteni, hogy a nyugat-európai térségen belül is léteznek egymástól számottevően eltérő modellváltozatok, amelyeket a nemzetközi összehasonlítások során feltétlenül figyelembe kell venni. Ha például Nyugat-Európán belül Portugáliát, vagy Görögországot csupán a gazdasági fejlettségbeli szint alapján minősítjük, és elte-

kintünk a társadalom- és kultúrtörténeti gyökerektől, akkor bizonyos mértékig „művileg” konstruálunk régióon belüli inkonzisztenciákat. Az európai centrum országok képeére kialakított normatív modell alapján olyan „teljesítményeket” kérünk tőlük számon, amelyet ezek nem, vagy csak nagy nehézséggel tudnak megvalósítani, miközben esetleg lehetnek olyan „teljesítményeik”, amelyek más régiókra/társadalmakra nem igazán jellemzőek. Ezek az országok ugyanis némiképp sajátos modellváltozat alapján élik életüket. A szociológia egyik feladata éppen az lenne, hogy e sajátosságokat (másságokat) kvalitatív eszközökkel beépítse az összehasonlítás eszköztárába. Ennek alapvető feltétele, hogy a fejlettségre vonatkozó fontosabb társadalmi és gazdasági indikátorok „alrégiós” bontásban is rendelkezésre álljanak, továbbá az, hogy olyan indikátorok is kerüljenek kialakításra, amelyek a *minőségi „másságot” próbálják bemutatni.*⁴

Fogalmi zavarok társadalmi tagolódásban

E fejezetben arra térek ki, hogy milyen fogalmi „csúszkálások” állhatnak elő, amikor a kutatók egy félperiférián levő társadalmat próbálnak jellemezni alapvetően az európai centrumban kialakult fogalmakkal, illetve modellel?⁵ A problémának a szerzők is tudatában vannak, tekintve, hogy a kérdéssel foglalkozó társadalomtörténészekre hivatkozva (Halmos, 1992; Benda, 1992) az alábbiakat fogalmazza meg: „A középosztály a szociológia, illetve a társadalomfilozófia egyik leghomályosabb fogalma, használata számos problémát és kérdést vet fel. Jelentéstartalma erősen függ attól, hogy mely korban, milyen kultúrkörben és nyelvi közegben jelenik meg, s ennek függvényében jelentős átfedést mutat többek között a polgár, illetve a polgárság fogalmával.” (Huszár–Berger, 2020: 73.). Ehhez csupán annyit fűzünk hozzá, hogy ugyanez igaz a középrétegek fogalommal jelölt társadalmi kategóriára is.

A fenti megfontolások alapján a Huszár Ákos által készített konstrukciót az „*Andorka modellcsalád*” részének tekinthetjük, függetlenül attól, hogy a szerző – az adatok értelmezése során – eltérő normatívákat próbál alkalmazni. Ez alapján azt is mondhatjuk, hogy az Andorka modellcsaládon belül eltérő normatív értelmezések lehetségesek. Az elemi kategóriák szintjén ugyanis Huszár Ákos alig tér el a leginkább ismert Andorka-modelltől.⁶

Mindez jól érzékelteti a szociológián belüli módszertani, fogalmi „csúszkálást”, ami azért érdekes, mert a szerzők művük címének azt is adhatták volna, hogy „Új középrétegek?” Annál is inkább, mert a gondolatmenetük alátámasztására részben a jövedelmi rétegződésben használt (és mért), „középre” vonatkozó adatsorokat használták, amelyek szinte „osztály-függetlenek” a marxi osztálymodell értelmében. A szubjektív társadalmi besorolásra vonatkozóan használt osztályozási séma is csak „nevében” utal valamiféle osztályszerkezetre, hiszen amikor a kérdezőbiztosok azt tudakolják a vizsgálat mintájába került

személyektől, hogy melyik osztályba sorolná magát, akkor a kérdezettek alapvetően egy, a társadalmi tagolódásban észlelt hierarchiát, tehát egyfajta „társadalmi létrát” képzelnek maguk előtt, és oda próbálják magukat besorolni. Félő, hogy a kutatókat – saját prekoncepciójuk alapján – inkább bizonyos osztályviszonyokra jellemző társadalomkép vezeti, amelytől meglehetősen eltér a „mindennapok” társadalomképe (Harcsa, 2016).

Miért fontos mindezt tisztázni? Elsősorban azért, mert más-más jelentéssel bír a jövedelmi „közép”, amely egyértelmű,⁷ más a helyzet a középrétegek, illetve a középosztály terminussal.

A középrétegeket alapvetően a rétegződési séma megfelelő kategóriái alapján lehet beazonosítani és társadalmi tartalmuk jóval gazdagabb, mint a jövedelmi „közép”. Ha a középrétegek, illetve középosztály fogalmát szinonim módon használjuk, akkor – a tartalmi azonosság okán – csak etimológiai problémák merülnek fel. Ha viszont az osztályviszonyokra jellemző tartalmat tulajdonítunk neki, akkor komoly értelmezési problémába kerülünk.

A fentiekből az is következik, hogy a fogalmi besorolástól függően (kiket sorolunk a rétegződési sémában a középrétegek közé), illetve nézőponttól függően, más-más folyamatokat lehet mérni a jövedelmi közép, illetve a középrétegekre vonatkozóan. Kellően mély, és részletezett rétegződési vizsgálatok hiányában jelenleg nem igazán tudjuk a kétféle megközelítésből fakadó különbségeket bemutatni.

A KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁS (KÖZÉPRÉTEGEK) ÉRTELMEZÉSÉVEL ÉS MÉRÉSÉVEL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK

Írásom második részében alapvetően két szempont érvényesítését tartottam fontosnak: 1.) a szerzőpáros a felhasznált adatsorok alapján miként értelmezi a középosztályosodást, és ezzel összefüggésben miért jut a kifejtett következtetésekre? 2.) miként „igazították” a prekoncepiált középosztály képhez a mérési eredményeket?

A szerzők a következő – középrétegek (osztály) főbb jellemzői – réteggép-ző dimenziókra fókuszálva próbálták bemutatni: 1.) foglalkozási szerkezet, 2.) jövedelmi pozíció, 3.) az egyének szubjektív érzékelése alapján mennyien vélik úgy, hogy a társadalom közepén helyezkednek el. Itt jegyezném meg, hogy mindez eleve korlátok közé szorítja azt, hogy milyen típusú összefüggések vizsgálata jöhet szóba a középosztályosodás és a polgárosodás folyamatainak együttállására vonatkozóan. A hiányzó dimenziók közül egyet feltétlenül érdemes megemlíteni, nevezetesen a hatalmi dimenziót, amely nélkül nehéz értelmezni egy-egy társadalomra, vagy geopolitikai térségre vonatkozó polgárosodási folyamatokat.⁸

Az e dimenziókra fókuszáló adatok alapján arra a kulcskérdésre keresték a választ, hogy – az általuk felállított normatív modellben – miként értelmezhető a középrétegek bővülésére, illetve ezzel párhuzamosan a polgárosodásra utaló folyamatok. Csak emlékeztetőül, idézzük hipotézisüket, mely szerint „a középosztályosodás, illetve a polgári demokratikus fejlődés folyamatainak a szétkapcsolódása csupán a középosztály normatív felfogásának tükrében tűnik fel paradoxonként.” (Huszár–Berger, 2020: 91.).

E megállapítás alapján azonban nem derül ki, hogy a fenti, és a tanulmányban említett más anomáliákért mennyiben felelősek a mindenkori kormányzatok, illetve maga a globálkapitalista⁹ rendszer. Miért fontos ezt hangsúlyozni? Elsősorban a tisztánlátás érdekében, hiszen nem mindegy, hogy a kialakult helyzet mennyiben magyarázható a rendszer „adottságaival”, illetve hogy ehhez mit tesz még hozzá az aktuális kurzus. Tömören fogalmazva, az *oksági összefüggések sora* csak akkor lehet komplex, ha abban – az *aktuális kurzushatás* mellett – megjelennek a *globálkapitalizmusból* fakadó hatások is. Mindezt elsősorban az értelmezési keretek tágabb felvázolása szempontjából tartom fontosnak.

Úgy vélem, hogy a szerzők bizonyos következtetéseit továbbgondolva, számottevő mértékben gazdagítani lehet az általuk felvázolt képet, valamint a következtetéseket. A továbbiakban néhány, általam fontosnak tartott kérdéskörre fókuszálva próbálok további kiegészítő magyarázatokat bemutatni.

Miért növekedett „az alsóbb foglalkozási csoportok súlya”?

A felvetett kérdés azért is fontos, mert indirekt formában alátámasztja középrétegek szűkülésére vonatkozó tézist. A foglalkozási szerkezet elemzése alapján – a főbb trendek közül – a szerzők az alábbiakat emelik ki:

„A legszembetűnőbb ezek közül az alsóbb foglalkozási csoportok¹⁰ súlyának további növekedése: míg 2011-ben a képzett ipari, illetve a képzetlen munkások aránya együttesen valamivel több, mint 45%-ot tett ki, addig 2018-ra már a 48%-hoz közelített.” (Huszár–Berger, 2020: 76.)

A megállapítás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a képzett ipari, illetve képzetlen munkások arányának fenti mértékű növekedése alapvetően a munkaerőpiac – utóbbi időszakban bekövetkezett – strukturális változása miatt következett be, tekintve, hogy a bővülés jelentős mértékben a munkaerőpiacon kívüliek, illetve annak periferiáján levők köréből toborzódott, akiknek zöme alacsony képzettségű. Emellett a képzett ipari munkások esetében meghatározó volt az építőipari szakmák – konjunkturális jellegű – felfutása is. E körülmény önmagában is befolyásolta a középrétegek súlyának változását. Nem tudhatjuk még, hogy az építőipari „boom” lefutása után milyen módosulások következhetnek be, ám ezt is figyelembe véve azt lehet mondani, hogy – az utóbbi néhány évben – az *alsóbb rétegek* kismértékű *növekedését* inkább bi-

zonyos *konjunkturális hatásokkal* lehet magyarázni, és ennél mélyebb következtetést nem igazán lehet levonni.

A képzési rendszer szerepe a középrétegek újratermelődésében

A képzési rendszer, ezen belül is a felsőfokú képzés komoly szerepet játszhat a középrétegek kiterjedtebbé válásában, és egyáltalán a társadalmi szerkezet változásában. Egy korábbi írásban (Harcza, 2019) azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a profitcentrikus világrendszer olyan szakaszába érkezett, amelyben komoly korlátot szab az oktatási rendszer, ezen belül is elsősorban a felsőfokú oktatás dinamikusabb kiterjesztésének. Mindez abból fakad, hogy a piaci szisztéma meglehetősen ambivalensen viszonyul az oktatás világához, nevezetesen egyik oldalon mind nagyobb szüksége van a „csúcstudásra”, tehát a magasan képzett szakemberekre, amelyek azonban csak viszonylag vékony szeletét alkotják a felsőfokú végzettségűeknek. Ezzel párhuzamosan viszont, a piaci rendszernek nem igazán érdeke a felsőfokú képzés érdemi kiterjesztése, amely önmagában az oktatási rendszer leértékelődéséhez vezethet. Ez az ambivalens hatás más-más módon érinti az európai centrum, illetve a félperiféria országait, az előbbieket a tudás javak nemzetközi piacon – a brain-drain révén – a kedvezményezettek, utóbbiak a hátrányt elszenvedők körébe kerülnek. Úgy vélem, hogy a jövőt illetően a felvetett kérdés stratégiai jelentőségű, elsősorban a félperiféria, tehát a kelet-közép-európai országok számára, hiszen a probléma túlmutat a tudás javak piacán, miután annak a gyökere a térségek között kialakult gazdasági szerepmegosztásig nyúlik vissza. Ez a szerepmegosztás – többek között – bizonyos mértékig befolyásolja/korlátozza a kelet-közép-európai társadalmakban a középrétegek bővülését is.

Az alábbiakban, pusztán illusztrációs céllal nézzük néhány nyugat-európai, illetve kelet-közép-európai országra vonatkozóan a felsőfokú végzettségűek arányának alakulását, a 25–34 évesek körében.

A felsőfokú végzettségűek aránya* 25–34 évesek körében (%)

Ország	2007	2017
Ausztria	31	40
Németország	23	31
Magyarország	22	30
Lengyelország	30	44
Csehország	15	34
Szlovákia	17	35

* Az adatok tartalmazzák azokat is, akik a rövidciklusú képzésben vettek részt.

Forrás: OECD Education at a Glance, 2018: 55.

Az adatsorokból a következőket lehet kiolvasni:

1. Az osztrák adatok csupán azért haladják meg a hazai értéket, mert a táblázatban szerepelnek a rövidciklusú felsőfokú képzés keretében végzetek is.
2. Meglepő módon Németország és Magyarország mindkét időpontban lényegében azonos szinten volt, amely több mint elgondolkodtató. Kiegészítő információként érdemes megemlíteni, hogy – 2015-ben – Németországban a felsőfokú képzésre fordított összeg a GDP arányában 1,2%, Magyarországon 0,9% volt. A 25 éves és idősebb népességen belül a diplomások aránya (2011-ben), Németországban 25,1%, hazánkban 17,5% volt. A két országra vonatkozó arányok messze elmaradnak attól, mint ami a gazdasági fejlettségbeli különbségből adódik.
3. A lengyel adatok már 2007-ben is jelentősen magasabb értéket mutattak, mint a hazaiak, miközben ennek hatása nem jelent meg a 25–64 éves népesség (lakónépesség) iskolázottsági szintjében.
4. Csehországban és Szlovákiában 2007-ben nagyon alacsony értékeket mértek, olyannyira, hogy azok megkérdőjelezzik az adatok relevanciáját.¹¹ E körülmény – más területekhez hasonlóan – a nemzetközi statisztikák óvatos kezelésére hívják fel a figyelmet.

Összegezve elmondható, hogy 1.) az egyes országok iskolarendszere nehezen hasonlítható össze, ezért a kimutatott helyzetkép meglehetősen kételyeket vet fel és megerősíti, hogy az egyes országok közötti minőségi jellegű különbségek mérésére a rendelkezésre álló statisztikai indikátorok nem mindig alkalmasak. (Ám ezt a következtetést kiterjeszthetjük a középrétegek nemzetközi összehasonlítására vonatkozóan is.) 2.) a felsőfokú képzés kiterjedtsége viszonylag kisebb mértékben befolyásolja a nyugat-európai, illetve kelet-közép-európai országokban a diplomások arányának alakulását. Ez utóbbi – hazánkban – azért érdekes, mert a *diplomások* jelentős része – anyagi-egzisztenciális helyzete alapján – nem kerül a felsőközép, hanem csak a *középrétegekbe*, ami paradoxnak tűnik a középréteg szűkülésére vonatkozó tézis tükrében.

E körülmény részben azzal is összefügg, hogy bizonyos diplomák leértékelődtek, következésképpen ezek birtokosai többnyire irodai, ügyviteli jellegű munkakörökben tudnak csak elhelyezkedni. Erre utalnak az inkongruenciára vonatkozó adatok is (Lakatos, 2012). Ám azt is meg kell említeni, hogy a hazai gazdaság nincs abban a helyzetben, hogy a jelenleginél sokkal több diplomát igénylő munkahelyet tudna¹² biztosítani.

A szubjektív vélemények „színe és fonákja”

A korábbiakban – a párhuzamos megközelítések kapcsán – említettem, hogy a kelet-közép-európai társadalmak, és benne elsősorban hazánk esetében némiképp más-más képet kapunk akkor, ha a nyugat-európai, illetve ha kelet-közép-európai normatív modell „logikája” alapján közelítünk hozzájuk. Az alábbi – szubjektív indikátorokon alapuló – példákon bemutatom, hogy bizonyos fokig eltérő irányú folyamatok tárulnak eléink akkor, ha az egyik, vagy ha a másik modell szellemében választunk *indikátort*.

1.) Először a *nyugat-európai normatív modell* szemszögéből nézzük meg, hogy milyen trendek bontakoznak ki a 90-es évek eleje óta a szubjektív társadalmi besorolás, majd ezt követően a „*szubjektív mobilitás*” mutatója alapján, amely inkább a *kelet-közép-európai modell* nézőpontját közvetíti. (Erre a későbbiekben kitérek.)

Úgy tűnik, hogy a szubjektív társadalmi besorolás nemzetközi összehasonlításánál a szerzők némiképp summás értékelést adtak, amikor a közép alakulására vonatkozóan, az alábbi megállapítást tették: „Az 1990 utáni években többek között Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában is hasonló módon lefelé tolódott a társadalom a szubjektív vélemények tükrében, bár ezen országokban soha nem volt annyira szűk a közép, mint Magyarországon.” (Huszár–Berger, 2020: 83.). Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a példaként kiragadott országokhoz képest miért tűnhet szűkebbnek a hazai közép? Előre bocskátom, hogy a válaszhoz célszerű azt is figyelembe venni, hogy a kiválasztott országokban miként alakult a felső, illetve az alsó rétegekbe tartozók hányada. Az egyszerűség kedvéért csak a kezdő (1987) és az utolsó (2017) időpontot vettem figyelembe.

Az alábbi táblázatból kiderül, hogy

1. Lengyelországgal összehasonlítva, változó irányú és csak viszonylag kisebb eltérések mutathatók ki, beleértve a „közép” alakulását.
2. Cseh–magyar viszonylatban már kedvezőtlenebb képet mutatnak a hazai adatok, főleg az utóbbi időszakban.
3. Magyarországon alapvetően 1992 és 2013 között volt nagyon alacsony a középréteg aránya, amely arra enged következtetni, hogy a lakosság a rendszerváltást követő két évtizedet nehezebben élte meg, mint a másik két ország társadalma.

Az adatok tehát arra utalnak, hogy a kelet-közép-európai térségen belül, Lengyelország és Magyarország – ez esetben is – közepes helyet foglal el, míg Csehország hagyományosan a felsőbb csoportba sorolható, amely mindig is „nyugatosabb” volt a térségen belül. Úgy vélem, hogy ezek a kiegészítő következtetések némileg árnyalják a tényleges folyamatokról alkotható képet.

A szubjektív társadalmi besorolás a magukat az alábbi csoportokba sorolók aránya, a 18 éves és idősebbek körében (%)

Év	Magyarország	Lengyelország	Csehország
a magukat felső, illetve felsőközép csoportba sorolók			
1987	9	8	11
2017	18	16	18
a magukat középre sorolók			
1987	52	48	47
2017	45	48	53
a magukat alsó, illetve alsóközép csoportba sorolók			
1987	39	43	42**
2017	37	37*	30

Megjegyzés: * Lengyelországban az adat 2015-re vonatkozik. ** Csehországban az adat 1992-re vonatkozik.

2.) A *szubjektív mobilitásra* vonatkozó adatok Huszár Ákos és Záhonyi Márta korábbi írásából származnak, amelyek egy évtizeddel rövidebb időszakot foglaltak át, mint a társadalmi besorolásra vonatkozó mutatók (Huszár–Záhonyi, 2018). További megszorításként említhető, hogy ez esetben csak hazai adatok állnak rendelkezésre, amelyek azonban nem zavarják az összehasonlíthatóságot, hiszen a fentiekben is a hazai tendenciák értelmezésén volt a hangsúly.

A szubjektív mobilitásra vonatkozó indikátor értelmezése kapcsán megemlíthető egy korábbi megjegyzésem (Harcza, 2018), amely arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az indikátor inkább a gazdasági konjunktúrák, illetve az ehhez kapcsolódó jólét változását tükrözi, és kevésbé a társadalmi pozíció tényleges változását. Ez utóbbi kiegészítéssel együtt is, a mutató ugyanúgy az életviszonyok kapcsán érzékelt változásokat jelzi, mint a szubjektív társadalmi besorolásra vonatkozó indikátor.

Az adatsorok nagyjából követik a gazdasági konjunktúrák/dekonjunktúrák hatását, nevezetesen az 1999. évi adatok még a Bokros-csomag megszorító intézkedésével hozhatók összefüggésbe, tehát a kilábalás előtti időszakot jellemzik. A 2009-re vonatkozóak pedig egyértelműen a világgazdasági válság hatását tükrözik, majd a 2016-os adatok már a konjunktúra nyomán javuló viszonyokra utalnak.

Elmondható, hogy ezek a mutatók a kelet-közép-európai modell szellemében regnáló kormányzat „logikáját” erősítik, tehát számottevően más képet festenek, mint amit a társadalmi besorolás alapján konstruált indikátor tükröz.

Ennek kapcsán az is megemlíthető, hogy ebben a „tükörben” a hazai közép nem érzi magát olyan gyengének, mint amit a kutatók a relatíve kisebb min-

tán végzett jövedelmi vizsgálatok alapján felvázoltak. Miért? Elsősorban azért, mert a kérdezés pillanatában nem a nyugat-európai normatív, hanem kelet-közép-európai modell „logikáját” követték, amelyben az *államhoz való kötődés tradicionálisan* erős motiváció. E logika mentén, a társadalom jelentős része úgy érzi, hogy az utóbbi évek gazdasági konjunktúrája sok tekintetben a kormányzat érdeme. Azt is mondhatjuk, hogy e motiváció e modellváltozat egyik sarokpontja, következésképpen a hozzánk hasonló kelet-közép-európai társadalmak működését ezen szempont beemelése nélkül nem is igazán tudjuk megérteni.

Az apa társadalmi csoportjához viszonyított szubjektív mobilitás, a 18 éves és idősebb népesség körében (%)

Év	lefelé mobil	nem változott	felfelé mobil
1999	43	23	34
2009	48	26	26
2016	18	32	50

Forrás: Huszár-Záhonyi, 2018.

Mi a helyzet az életkörülmények más területein?

Bár a szerzők nem térnek ki az életkörülmények más területeire, azonban a különböző normatív modellek által bemutatott differenciák érzékeltetése céljából fontosnak vélem az életkörülmények, ezen belül is elsősorban a *lakáshoz jutás és lakásfenntartás* területén megfigyelhető trendek megemlítését, amelyek számottevő adalékot nyújthatnak a „honnan hová tartunk” kérdés árnyalt vizsgálatához. Ez esetben is egy olyan írásból idézek adatokat, illetve következtetéseket, amelyet a szerzők a 2016. évi mikrocenzus nagymintáján végzett kutatásukra alapoztak.

A lakásfenntartási támogatásokat illetően, a szerzők a következő megállapítást tették: „Az elemzés kimutatta, hogy a lakásfenntartási támogatás viszonylag jól célzott program, amelyet a háztartások 7%-a kapott, de az alsó jövedelmi tizedbe tartozó családok körében ez az arány 15%.” (Hegedűs–Somogyi–Teller, 2018: 10.).

A lakáshitelezés esetében a következőkre hívják fel a figyelmet: „A 2015-ös adatok igazolják korábbi megállapításainkat, miszerint az alacsonyabb jövedelmű csoportok hozzáfértek hitelekhez; az aktív alsó státuszú csoport nagyobb arányban vett fel hitelt, mint a felső státuszú csoport. Sőt, a leszakadó csoportba tartozó háztartások 12%-a is rendelkezik hitellel.” (Uo.: 11.).

Vélhetően e körülménynek jelentős szerepe lehetett abban, hogy 2003 és 2015 között egyharmadával *csökkent* a *leszakadó rétegek* aránya (18,2%-ról 11,9%-

ra). (Uo.: 23.) 2015–2019 között feltehetően folytatódott a fenti folyamat, és a leszakadó rétegek hányada tovább csökkenhetett.

Milyen következtetéseket lehet ezek alapján levonni? Pozitív fejleménynek lehet tekinteni, hogy csökkent a leszakadó rétegek hányada, ám – a szelekciós folyamatok hatására – ez azzal járt együtt, hogy többnyire az e rétegekhez tartozók „alja” maradt továbbra is a periférián, és ennek következtében körükben a szegénység érthetően töményebbé vált. Ez a *strukturális változás* önmagában is növelte a legfelső, illetve a leszakadó rétegek közötti társadalmi távolságot. Nézőpont kérdése tehát, hogy mire helyezzük a hangsúlyt: csak a kedvezőtlen folyamatokra, vagy a folyamatok teljes belső szerkezetének az alakulására. Mindenesetre elmondható, hogy az itt bemutatott folyamatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a szubjektív mobilitás terén megfigyelt legutóbbi trend mögött bizonyos objektív alapok húzódnak meg.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a több dimenzióban egyidejűleg megjelenő strukturális folyamatok nem egyformán hatnak az egyes rétegekre, sőt az azon belüli egyes csoportokra sem. Az akár dimenzióként is eltérő trendek társadalmi csoportonként *különböző konstellációkat* hozhatnak létre, amelyek *eltérő mozgásirányokat (mobilitást)* indukálnak az egyes rétegek, és csoportok felé. Ily módon az egyenlőtlenségek különböző konstellációja jöhet létre, amelyet az alapvetően kismintás szociológiai vizsgálatok nem igazán tudnak kimutatni, következésképpen – kevés kivételtől eltekintve – a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásáról adott esetben csupán elnagyolt képet tudnak felrajzolni.

Miért gyenge a hazai közép, valamint a polgárosodás folyamata?

A fenti fejezetekben kifejtettek bizonyos fokig ahhoz a kérdéshez is elvezetnek, hogy miért gyenge a hazai középréteg? A szerzők Tóth István Györgyre (Tóth, 2016/b) hivatkozva megállapítják, hogy „Az európai országokkal összevetve a magyar jövedelmi közép legfontosabb sajátossága azonban, hogy jövedelmi, vagyoni helyzetét, illetve életkörülményeit tekintve kifejezetten gyenge, és meghatározó hányadát még az anyagi depriváció problémái is sújtják.” (Huszár–Berger, 2020: 78.).

A fenti általános jellegű megállapítás vitathatatlan, csupán annyival lehet árnyalni, hogy a kelet-közép-európai térségen belül hazánk közepes helyzetet foglal el. Ez egyébként – többnyire – más vonatkozásokban is jellemző, ezért azt is lehet mondani, hogy a jövedelmi közép esetében kimutatható kép konzisztens a társadalom általános helyzetével, ám a kérdés ezután is fennáll. Főleg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a rendszerváltás előtt némileg kedvezőbb pozíció volt a jellemző. Miután az ezt követő mintegy két évtizedben

bizonyos mértékű lemaradás figyelhető meg, ezért ebből arra lehet következtetni, hogy a hazai gazdaság és társadalom – néhány térségbeli országhoz viszonyítva – nehezebben vette a *rendszerváltással* együtt járó akadályokat, illetve kevésbé használta ki a jelentkező előnyöket. Azt is lehet mondani, hogy – ebben az időszakban – önmagához képest gyengébben teljesített, és ezért is maradt le néhány térségbeli országtól. E gondolatmenet alapján – az alcímben feltett kérdésre – az a válasz adódhat, hogy mindez inkább az adott időszakban regnáló kormányok gyenge teljesítményével függ össze és kevésbé a globálkapitalista rendszerből fakadó hatásokból eredeztethető. Ez az egyik nézőpont.

Ám, a fenti érveléssel szemben az is felmerülhet, hogy – részben a hazai gazdaság nagyfokú nyitottságával, részben a gazdaság szerkezet sajátosságaival összefüggésben – nem volt-e a hazai gazdaság és társadalom *sérülékenyebb* a térségbeli más országokhoz viszonyítva? Ennek kapcsán fontosnak tartom megemlíteni azt a viszonylag paradoxnak tekinthető helyzetet, hogy – a második gazdaság rendszerváltás előtti, nemzetközi viszonylatban is erőteljes kibontakozása következtében – viszonylag korán elkezdődött a hazai társadalom államról való részleges „leválása”. Ez a „leválás” – akkoriban – egyértelműen együtt járt a „középrétegesedés” folyamatával, amit az adatok is alátámasztottak. A további magyarázathoz azonban azt is meg kell vizsgálnunk, hogy kikből tevődött össze, illetve milyen alapokon álltak a *rendszerváltás előtti középrétegek*, vagy legalábbis annak meghatározó része?

A hazai gazdaság nagyfokú nyitottsága miatt erősen függött a keleti és különösen a szovjet piactól. E piaci kapcsolatokon belül ragadjuk ki most csak a mezőgazdasági termékcsoporthoz, már csak azért is, mert a rendszerváltást követően, a hazai gazdaság talán ezen a területen szenvedte el a legnagyobb veszteségeket. Ezzel összefüggésben azt is ki kell emelni, hogy a mezőgazdaság erőteljesen duális jellegű volt, amelyen belül a nagyüzemi rendszer sajátos szimbiózisban élt a kisüzemmel. Ez utóbbi zömét a részidős mezőgazdasági kistermelés tette ki, amely a hazai második gazdaság gerincét adta. Az első és a második gazdaság egymáshoz viszonyított teljesítményéről viszonylag jó becslések, illetve mérések állnak a rendelkezésre. Ezek közül most csak a kereső és jövedelemkiegészítő tevékenységre fordított társadalmi időalap alakulását mutatom be, amelyre vonatkozóan meglehetősen pontos képet adnak a KSH – többnyire – tízévenként végzett időmérleg vizsgálatai (Harcza-Sebők, 2001).

A második gazdaság kiterjedtségét jól illusztrálja az a körülmény, hogy a rendszerváltás előtti években a kereső munkára fordított időalapon belül közel egyharmadot tett ki a második gazdaság, amelynek öthatodát a mezőgazdasági kistermelés adta. Részben a külpiacok elvesztése, részben a hazai fogyasztás-

tás visszaesése miatt – az ezredfordulóra – a termelő tevékenység drasztikusan visszaesett, közel négyötödére. Ezen belül a mezőgazdasági kistermelésre fordított időalap a kétharmadára, a nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenység pedig kevesebb, mint egyharmadára.

Az e szektorban ténykedőket alapvetően a túlélés és egy lebomló modell, változó viszonyaihoz való alkalmazkodás kényszerűségei vezették. Ezen alkalmazkodás során természetesen számos olyan magatartásmintát, attitűdöt lehetett megfigyelni, amely bizonyos mértékig emlékeztetett a piaci viszonyok közötti magatartásokra. Így például itt is jellemző volt a haszonszerzésre, mint a gazdálkodói magatartás közvetlen céljára való törekvés, azonban ez szükségszerűen rövidtávra szóló volt, és a felhalmozás nem befektetési célú, hanem alapvetően értékmegőrző szerepet játszik.

Azt lehet tehát mondani, hogy a mezőgazdasági kistermelésben érdekelték széles tömegei egyszerűen csak „élni akarhattak”, és kihasználni a rendelkezésre álló lehetőségeiket, másra nem igazán volt módjuk. Ezért ez inkább tekinthető megélhetési stratégiának, mint valóságos gazdasági magatartásnak. Tény, hogy a megélhetési kényszerből fakadó „ellenálló képességre” a polgárosodás körülményei között is szükség van, azonban ez még csírájában sem jelent polgárosodást, hanem annak csak előfeltételét (Harcza, 1991).

Ez a korabeli látélelet számottevő magyarázatot ad ahhoz is, hogy az Angelusz–Tardos szerzőpáros – néhány évvel később – miért jutott az alábbi következtetésre: „...a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegeiben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést tekintve fordított tendencia vette kezdetét.” (Angelusz–Tardos, 1998: 117). Ehhez csupán annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a fentiek tükrében a középrétegesedés visszaesése szükségszerű következmény volt. Mint ahogy – ezzel összefüggésben – a későbbiekben megakadt a polgárosodás viszonylag vékony szálakon való terjedésének a folyamata. Ebből a megközelítésből nem igazán a két folyamat „széttartása” volt a jellemző, hanem inkább azok időbeli „fáziscsúszása”. A későbbiekben tehát a polgárosodás „hozzásimult” a középrétegesedés folyamatához. Ám, amikor az utóbbi időszakban a „konjunkturális” közép is a színre lépett, és ez által a középrétegek „visszabővültek”, még nem volt kellő idő a polgári erények kihordására.

A nyugat-európai *polgári erények* jövőbeli terjedését illetően azonban komoly korlátokkal lehet számolni, hiszen a jelenlegi „közép” nagy része nincs abban a helyzetben, hogy leválják az államról,¹³ sőt miután a meglehetősen „állam-centrikus” kelet-közép-európai modellváltozat magához köti polgárait, ezért inkább az e modellre jellemző polgári erények formálódására lehet számítani. Ismeretes, hogy – a korábbi századokban is – az államhoz való erőteljes kötődést alapvetően társadalom és gazdaságtörténeti szükségszerűségek¹⁴ hozták létre, és vélhetően a jövőben is ezek a szükségszerűségek tartják majd életben.

A 15–74 éves népesség főfoglalkozású, valamint jövedelemkiegészítő munkára fordított társadalmi időalapjának alakulása, 1986/87-ben és 1999/2000-ben

Tevékenységek	1986/87		1999/2000		1986 = 100
	millió óra	%	millió óra	%	%
Főfoglalkozású munka	8188,0	69,2	7485,9	77,5	91
Jövedelemkiegészítő m. nem mezőgazdasági	3651,7	30,8	2179,0	22,5	60
mezőgazdasági	598,2	5,0	174,8	1,8	29
Együtt	3053,5	25,8	2004,2	20,7	66
Együtt	11 839,7	100,0	9664,9	100,0	82

Forrás: Harcsa István – Sebők Csilla, 2001

Miért érdekesek ezek a tendenciák? Elsősorban azért, mert a hazai középrétegesedés meghatározó részét – ekkoriban – a *második gazdaságban* érintettek körében találjuk, akiknek döntő többségét a *rendszer váltás vihara „elsöpörte”*, illetve komoly mértékben legyengítette. Az adatok arra utalnak, hogy e traumát a középrétegek nehezen tudták kiheverni, és részben ezzel is magyarázható, hogy – a kiterjedtséget illetően – hosszú ideig miért nem történt elmozdulás a mélypontról. Azt lehet tehát mondani, hogy a rendszerváltás okozta „sokk” miatt, a középrétegesedést bizonyos mértékig újra kellett kezdeni, hiszen a – középrétegeken belül jelentős réteget képviselő – polgárosuló rurális vidéket alapvetően konjunkturális tényezők hozták kedvező helyzetbe. Ugyanezt a „sokkhatást” figyelhettük meg egyébként a második gazdaságban érintett városi rétegek esetében is.

A konjunkturális elemek rétegformáló szerepe azonban a jelenben is megfigyelhető, hiszen az utóbbi évek gyorsabb gazdasági növekedése, és különösen annak a gyermekes családok körében jelentkező hatása nyomán, fokozatosan kiterjedtebbé vált a „közép”, amelynek új tagjait – a rendszerváltás előtti időszakhoz hasonlóan – „konjunkturális középnek” tekinthetjük. Bizonyos, hogy a további bővülés is „konjunktúra-függő”, mint ahogy az esetleges gyengülés is. Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a középrétegek helyzetére vonatkozó hosszú távú trendek hullámmozgása nem csak hazai jelenség, hanem európai viszonylatban is megfigyelhető. Sőt, az utóbbi időszakban megjelent elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy bizonyos gazdasági, ezen belül is munkaerő-piaci folyamatok kedvezőtlen hatása miatt, az európai középrétegek egyfajta „nyomás” alatt (under pressure) vannak, amelynek eredményeként anyagi helyzetük romlik, és körükben a fokozódó erózió a jellemző (OECD, 2019).

Ez utóbbit jól érzékelteti az egyik nemzetközi elemzés következtetése, mely szerint „Alapvető vonás, hogy például a magasabb iskolai végzettség, ma már nem tűnik olyan tényezőnek, amely elégséges javakat tudna biztosítani a »kö-

zépjövedelműeknek» (middle-income group) ahhoz, hogy elkerüljék a foglalkoztatással, illetve a jövedelemmel kapcsolatos bizonytalanságokat.” (Vaughan-Whitehead, 2016: 43.). E következtetés szinte rímél azon megállapításomra, amely szerint részben bizonyos diplomás foglalkozások leértékelődése miatt, részben amiatt, hogy a hazai munkaerőpiac nem igazán tudja követni a felsőfokú képzés expanzióját, növekszik a fiatal diplomások körében a foglalkozási inkongruencia.

E nagyobb körképen belül azt is érdemes kiemelni, hogy a kelet-közép-európai országokban, ezen belül is hazánkban, viszonylag kontinuus folyamatnak lehet tekinteni azt, hogy a „közép” újratermelődése többnyire az állam „árnyékában” zajlik. Az állam szerepe meglehetősen „Janus-arcú”, hiszen egyik oldalról némiképp tompítani tudja a konjunkturális hatásokat, a másik oldalon viszont többnyire kötött „pályán” tartja a középrétegek újratermelődését, ami az államtól való függőséget erősíti.

ÖSSZEGZÉS, TANULSÁGOK

Az alábbiakban alapvetően a kulcskérdések kapcsán kifejtett gondolatok, illetve érvek tömör összefoglalására törekszem.

1. Tanulmányomban amellet érvelek, hogy *az egyes társadalmak szerkezetét, és működését célszerű többféle normatív modell alapján bemutatni*, és különösen igaz ez a kelet-közép-európai társadalmak esetében. Ha elmulasztjuk a többféle normatív modell használatát, akkor óhatatlanul is a társadalmi fejlődés unilineáris felfogását tesszük magunkévá, amelynek relevanciáját a társadalomtörténeti kutatások már korábban megkérdőjelezték. Azt is lehet mondani, hogy *a különböző értelmezési keretek (modellek) külön-külön használata felemás képet ad e térségről, beleértve hazánkat*.
2. Huszár Ákos és Berger Viktor tanulmányának központi problematikája, hogy *hazánkat vajon a középrétegesedés, valamint a polgári „erények” együttmozgása, vagy inkább ezek szétkapcsolódása jellemzi-e inkább?* A nyugat-európai normatív modell alapján egyértelműen a szétkapcsolódás téziséét látják érvényesülni, ami nem véletlen, hiszen a „vágott” modell normatívái alapján értelmezték a folyamatokat. Mindehhez annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy – e térségben – nem csupán a polgárosodás, hanem a középrétegesedés is számottevően más utat járt/jár be, mint a centrum országokban. *Ha pedig nem volt nyugat-európai típusú középrétegesedés, akkor nem lehet számon kérni e társadalmakon, hogy a polgárosodásuk a nyugat-európai modell paraméterei alapján menjen végbe.*
3. A fenti dilemma feloldásához talán használható fogódzót nyújthat a „konjunkturális közép, vagy középrétegek” fogalmának a használata. Az adatok alapján lehetséges, hogy hazánkban – a középrétegeken belül

– nagyobb részarányt képvisel a „konjunkturális közép”, mint a legtöbb kelet-közép-európai országban.

A konjunktúrák időszakában „feltűnő”, majd ezt követően „eltűnő” középrétegeket „kvázi” középrétegeknek tekinthetjük, mert a viszonylag rövid időszakok nem tették számukra lehetővé azt, hogy kellően stabilizálódhassanak és kilépjenek a kelet-közép-európai „polgári mintából”.

4. A szélesebb kitekintés érdekében úgy vélem, hogy a középrétegesedés (középosztályosodás) kapcsán azt is figyelembe kell venni, hogy vajon *milyen problémákkal küzdenek a „vágott” modell társadalmi, elsősorban a 2000-es években?* Az e kérdéssel foglalkozó nemzetközi elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy az európai középrétegek egyfajta „nyomás” alatt vannak, amelynek eredményeként az eróziós folyamatok mindinkább kikezdi a középrétegek korábbi kedvezőbb helyzetét (OECD, 2019; Vaughan-Whitehead, 2016). Mindez egyértelműen összefügg a jóléti állam egyre súlyosbodó problémáival, amelyeket az érintett kormányok egyre nehezebben tudnak kezelni. A valóságban azonban nem igazán nemzeti, hanem rendszerszintű gondokról van szó, nevezetesen, a fenntarthatósági problémák alapvetően a globálkapitalista rendszer működési zavaraival kapcsolatosak.

Mi következik ebből a kelet-közép-európai térség középrétegesedési folyamataira vonatkozóan? *Amennyiben az európai centrumban az erózióra utaló folyamatok továbbra is tartósak maradnak, akkor számítani lehet azok esetleges tovagyrúzó hatására*, amely visszafoghatja a kelet-közép-európai középrétegesedés folyamatát is. Feltételezhető, hogy – részben emiatt – a térség országai folytatják sajátos „fejlődési spiráljukat,”¹⁵ miután a nemzetközi verseny arra kényszeríti őket, hogy állami eszközökkel próbálják megállítani az e téren megnyilvánuló lemaradást. (Társadalomtörténeti szempontból, bizonyos mértékig a „22-es csapdájáról” van szó.)

JEGYZETEK

¹ A tanulmány véglegesítéséhez sok szakmai tanácsot kaptam, elsősorban Szalai Júliától és Tardos Róberttől, valamint Berger Viktortól és Huszár Ákostól, amelyért ez úton is szeretnék köszönetet mondani.

² Sőt, a normatív szempontok már a differenciálódási kritériumok kijelölésénél, a kategóriák csoportosításában, és megkülönböztetésében is megjelennek.

³ A nyugat-európai normatív modell alapján való megközelítésre példaként említhető az OECD *Under Pressure: The Squeezed Middle Class* című kiadványa, amely egyébként nagyon informatív, lényegre törő képet ad a középosztály utóbbi három évtizedbeli helyzetéről. A kötet szerzői a középosztályt, mint egyfajta európai „álom” vágyképeként mutatják be, amelyet az újabb generációknak egyre nehezebb elérni. Ez az „álom” bizonyára jellemző volt a nyugat-európai nemzetek jelentősebb társadalmi csoportjainál, ám a kelet-közép-európai nemzetek esetében

az a helyzet csak a társadalom meglehetősen szűk, polgári köreiben jelent meg. A két régióban nagyon eltérő fázisban, és különböző mértékben hódított teret a polgárosodás, ezért a közép-osztályosodásra vonatkozó „általános képzet” elfedi e folyamat európai léptékben való színességét.

- ⁴ Erre főleg a statisztikai adatokat közlő nemzetközi szervezeteknek kellene törekedni.
- ⁵ Tudatában vagyunk annak, hogy a térségre vonatkozó félperiféria minősítés mellett más típusú pozicionálás is létezik.
- ⁶ Itt jegyezzük meg, hogy az „Andorka-műhelyben” többször is készültek alternatív modellkonstrukciók.
- ⁷ Legfeljebb a mindenkor mért adatok minősége befolyásolja a középként „mért” rétegek kiterjedtségét.
- ⁸ Tisztában vagyunk azzal, hogy a hatalmi viszonyok empirikus kutatása, akárcsak korábban, ma is meglehetősen problémás. Ám ez egyúttal azt is jelenti, hogy a polgárosodás természetére vonatkozó megállapítások jelentős része „lóg a levegőben”. Ám, még ennél is nagyobb gond, hogy az ily módon napvilágot látott kutatási eredmények a továbbiakban önálló életet élnek, és gyakorta „deklarált igazságok” formáját öltik.
- ⁹ A globálkapitalizmus fogalmát Gazsó Ferenctől vettem át, aki ezt alapvetően a korábbi kommunista „szovjet blokk” bukása utáni helyzet jellemzésére használta. E fejlemény eldöntötte a két világrendszer közötti versengést, amelyet egyúttal a kapitalista rendszer globalizálódásának további fontos lépcsőfokának tekinthetünk. A kommunista blokkhoz csupán Kína, Észak-Korea, Kuba, és néhány kisebb állam sorolható, ám ezen országok – különösen Kína – társadalmi és főleg gazdasága komoly változásokon ment keresztül. Kínában a gazdaság működésében oly mértékű fordulat következett be, hogy a „felszínen” alig lehet különbséget érzékelni a világot behálózó kapitalista rend, illetve a kínai gazdaság működési módja között. E körülmény miatt Kína jelentős mértékben a kapitalista világrend részleges részévé vált, ami alapján joggal beszélhetünk globálkapitalizmusról. Tény, hogy a fogalom az általánosság szintjén próbálja megfogalmazni a globális világrend talán legfontosabb jellemzőjét, amely világrend mögött nagymértvű tagoltság a jellemző. Közös vonás viszont a profitorientált működési mód.
- ¹⁰ Az idézetből egyúttal kitűnik az általam említett fogalmi „csúszkálás” is, hiszen ezeket a foglalkozási csoportokat a szerzők máshol osztályokként kezelik.
- ¹¹ Ez alatt azt értjük, hogy ezen országok esetében a kapott, feltűnően „ugráló” értékek csak a mérési módszer változása miatt következhettek volna be. Ám miután az adatok a nemzetközileg harmonizált LFS-felvételsorozatból származnak, amelyet minden országra vonatkozóan egységesen szabályoztak, ezért inkább mérési hibákra gyanakszunk.
- ¹² Természetesen szólnak érvek mellett is, hogy a foglalkozási struktúra előbb-utóbb követi a képzettségi struktúrát. Ez igaz is, meg nem is, miután a két terület közötti kapcsolat inkább sztochasztikus, azaz kedvező körülmények között a kapcsolat pozitív, míg bizonyos esetekben, így például, amikor a nemzetközi munkamegosztás időnkénti „kényszerei” miatt egy-egy ország, így például hazánk, számos vonatkozásban a centrum országokban székelő multinacionális vállalatok „összeszerelő műhelyeként” működik. Ezért előfordulnak hosszabb időszakok is, amikor a foglalkozási szerkezet nem tudja követni a képzettségi struktúra változását.

¹³ Ebből a szempontból a rendszerváltás előtt virágzó második gazdaságot, illetve ezzel összefüggésben az államról való „leválást” inkább „kegyelmi állapotnak”, mintsem az organikus fejlődés részének tekinthetjük.

¹⁴ Társadalomtörténeti metszetben vizsgálva a kelet-közép-európai országokat a félperifériához szokták sorolni. Ezen társadalmakban – éppen a félperiférikus adottságok miatt – az állami szerepvállalásnak mindig sokkal nagyobb volt a jelentősége, mint a gazdaságilag fejlett centrum országokban. E fokozott szerepvállalás bizonyos mértékig kompenzatív jellegű volt abban az értelemben, hogy a nemzetközi piaci versenyben meglevő hátrányokat állami/központi eszközökkel próbálták mérsékelni, következésképpen az állam újraelosztó funkciója e társadalmakban mindig is sokkal erőteljesebb volt. A múlt század derekán történő kommunista rendszerváltással ez a szerepvállalás fokozódott és kiterjedtebbé vált.

A piacgazdasági viszonyokra való átállás azonban érthetően nem sokat változtatott a gazdasági fejlettségbeli különbségeken, ezért ezek a társadalmak – részben az „útfüggőségéből fakadó hagyományok” miatt, részben „pótmegoldásként” – továbbra is a fokozott állami szerepvállalás mellett próbálják a lemaradást lefaragni. Azt lehet tehát mondani, hogy ezek a társadalmak, a gazdasági feltételek hiányában nem tudják „másolni” a fejlett gazdaságú országok minden megoldási módszerét, következésképpen körükben, így hazánkban is komoly alapja van a hangsúlyozott állami szerepvállalásnak.

¹⁵ Ez alatt azt értem, hogy társadalmi fejlődés egymást követő szintjein is megmarad az állami eszközökkel való „rásegítés” gyakorlata, sőt adott esetben az ilyen jellegű beavatkozások fokozódhatnak is, amely a kelet-közép-európai modell folyamatos újratermelődéséhez vezethet.

IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8 (4): 113–117.
- Benda Gyula (1992): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, (2–3): 169–176.
- Bertrand, Jachues (1998): Growth and democracy in Southeast Asia. *Comparative Politics*, 30 (3): 355–75.
- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz Róbert–Gecser Ottó–Éber Márk Áron (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (e-book.). Budapest, ELTE Kiadó, 164–177.
- Braudel, F. (1995): *A History of Civilizations*. London, Penguin.
- Braudel, F. (2003): *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. Helikon Kiadó.
- Brown, David–Jones, David Martin (1995): Democratization and the myth of the liberalizing middle classes. In: Daniel A. Bell et al. (eds.): *Towards illiberal democracy in Pacific Asia*. 78–106. Basingstoke, Macmillan.
- Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven, Yale University
- Davies, Normann (2001): *Európa története*. Osiris.

- Dickson, Bruce (2003): *Red capitalist in China: The party, private entrepreneurs, and prospects for political change*. New York, Cambridge University.
- Esping-Andersen G. (2006): Ismét a Jó Társadalom felé? *Esély*, 6. sz., 3–27.
- Englehart, Neil A. (2003): Democracy and the Thai middle class. *Asian Survey*, 43 (2): 253–279.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. *Replika*, (92–93): 119–140.
- Gyulai Iván (2012): *A fenntartható fejlődés*. Miskolc, Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány, 109.
- Halmos Károly (1992): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, (2–3): 131–166.
- Harcza István (2011): Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről. *Statistikai Szemle*, 89. évf., 10–11. sz., 1081–1097.
- Harcza István (2016): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata. Néhány alapvetés és kulcskérdés, az alternatív megközelítés jegyében. *Replika*, (96–97): 173–203.
- Harcza István (2016): Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „álruhában”. *Replika*, (98.): 153–163. <https://doi.org/10.18392/metsz/2016/2/5>
- Harcza István (1991): Polgárosodás. Kérdések és kétségek. *Századvég*, 2–3.
- Harcza István (2017): A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába”. Párhuzamos nézőpontok. *Replika*, (103): 169–182.
- Harcza István–Sebők Csilla (2001): *A résziidős mezőgazdasági munka. Életmód – Időmérés*. KSH, 262.
- Hattori, Tamio, Tsuruyo Funatsu (2003): The emergence of the Asian middle classes and their characteristics. *Developing Economies*, 41 (2): 140–160. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.2003.tb00935.x>
- Hegedűs József–Somogyi Eszter–Teller Nóra (2018): Lakáspiace és lakásindikátorok. In.: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2018*. TÁRKI, 309–327.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 91 (1): 31–56. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_01/2013_01_031.pdf
- Huszár Á. (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statistikai Szemle*, 91 (2): 117–131. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_02/2013_02_117.pdf
- Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika*, (88): 81–109.
- Huszár Ákos–Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, XXIX/2. 71–99.
- Jie Chen–Chunlong Lu (2011): Democratization and the Middle Class in China: The Middle Class's Attitudes toward Democracy. *Political Research Quarterly*, Vol. 64, No. 3, 705–719.
- Jones, David Martin (1998): Democratization, civil society, and illiberal middle class culture in Pacific Asia. *Comparative Politics*, 30: 147–169.
- Kenéz Anikó–Kabai Imre–Gonda Ágnes–Kabainé Tóth Klára–Krisztián Viktor–Iharosi Tamás (2016): *Rétegződéskötet*. (Kéziratban.) <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita>. Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23056386>
- Koo, Hagen (1991): Middle classes, democratisation, and class formation: The case of South Korea. *Theory and Society*, 20 (4): 485–509. <https://doi.org/10.1007/bf00157323>
- Dr. Lakatos Miklós–Váradai Rita (2012): *A foglalkoztatottak vertikális kongruenciája, 1995–2010*. Kézirat.

- Lipset, Seymour M. (1981): *Political man: The social bases of politics*. Baltimore, Johns Hopkins University.
- Luebbert, Gregory, M. (1991): *Liberalism, fascism, or social democracy: Social classes and the political origins of regimes in interwar Europe*. New York, Oxford University Press.
- Middelard, Luuk van (2013): *The Passage to Europe. How a Continent Became a Union*. New Haven, Yale University Press. (magyarul): *Valahogy Európába. Örökös átkeelés*. Budapest, 2011. Typotex.
- Neil F. (2009): Who are the Europeans? In: Chekcel, Jeffrey T.–Katzenstein, Peter J. (eds.): *European Identity*. Cambridge, Cambridge University Press, 136–137.
- OECD (2019): Under Pressure: The Squeezed Middle Class. <https://doi.org/10.1787/689afed1-en>
- Rueschemeyer, Dietrich–Evelyn Huber Stephens–John D. Stephens (1992): *Capitalist development and democracy*. Chicago, University of Chicago Press.
- Stephens, Evelyn Huber (1989): Capitalist development and democracy in South America. *Politics & Society*, 17 (3): 281–352.
- Szelényi Iván (2016): A szociológia hármas válsága. *szocio.hu*, 6(1): 118–126. http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.
- Vaughan-Whitehead, D. (szerk.) (2016): *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*. Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar–ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_630642.pdf
- Walsh, Katherine Cramer–M. Kent Jennings–Laura Stoker (2004): The effects of social class identification on participatory orientations towards government. *British Journal of Political Science*, 34: 469–495. <https://doi.org/10.1017/S0007123404000146> P